

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС

УДК 347.91/95

БРАТЕЛЬ О.Г.

**ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЮРИДИЧНІ ФАКТИ
В ДИНАМІЦІ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН**

У статті в теоретичному й практичному аспектах виокремлюються складові елементи динаміки цивільних процесуальних правовідносин і визначається місце процесуальних юридичних фактів у даній динаміці. Результатом проведеного дослідження є сформульоване визначення поняття «динаміка цивільних процесуальних правовідносин».

Ключові слова: *цивільні процесуальні правовідносини, процесуальні юридичні факти, динаміка цивільних процесуальних правовідносин, стадія цивільного процесу, цивільна процесуальна форма.*

В статье в теоретическом и практическом аспектах выделяются составляющие элементы динамики гражданских процессуальных правоотношений и определяется место процессуальных юридических фактов в данной динамике. Результатом проведенного исследования является сформулированное определение понятия «динамика гражданских процессуальных правоотношений».

Ключевые слова: *гражданские процессуальные правоотношения, процессуальные юридические факты, динамика гражданских процессуальных правоотношений, стадия гражданского процесса, гражданская процессуальная форма.*

Isolating the constituent elements of the dynamics of civil procedural legal proceedings is carried in the article in theoretical and practical aspects. The place of legal facts in this dynamics is also determined. The result of the study is a formulated definition of «dynamic civil legal proceedings».

Key words: *civil procedural legal, procedural legal facts, the dynamics of civil procedural legal, civil process stage, the civil procedural form.*

Вступ. Всебічне дослідження питань, пов'язаних із визначенням особливостей реалізації процесуальних юридичних фактів, потребує з'ясування їх місця й ролі в рамках динаміки існуючих цивільних процесуальних правовідносин. Слід відзначити, що в сучасній доктрині цивільного процесуального права динаміка цивільних процесуальних правовідносин розглядається фрагментарно, переважно з метою розкриття сутності окремих стадій цивільного процесу. Повноцінне з'ясування поняття цивільних процесуальних правовідносин і виокремлення ознак, що характеризують їх динаміку в контексті реалізації процесуальних юридичних фактів, можливе шляхом визначення процесуальної сутності таких категорій як: цивільна процесуальна форма; судові провадження; цивільна процесуальна процедура; стадії цивільного процесу; правозастосовний цикл; процесуальні юридичні факти.

Окремі питання щодо розкриття змісту вищезазначених категорій і визначення місця процесуальних юридичних фактів у динаміці цивільних процесуальних правовідносин досліджувались як українськими, так і зарубіжними вченими, серед яких: С.С. Бичкова, С.В. Васильєв, В.М. Горшенєв, Г.А. Жилін, В.В. Комаров, Д.Я. Малешин, Г.Л. Осокіна, І.Ю. Татулич, С.А. Ташназаров, Т.В. Сахнова, С.В. Сеник, О.С. Ткачук, М.К. Треушніков, І.В. Удальцова, В.М. Шерстюк, М.Й. Штефан, М.М. Ясинюк, В.В. Ярков та інші. Проте, попри значну кількість наукових доробків в окресленій сфері, невирішеними залишаються цілий ряд питань процесуального спрямування, які потребують подальшого вивчення для формування теоретичних уявлень у вищезазначеному напрямку.

Постановка завдання. Завдання статті полягає у виокремленні складових елементів динаміки цивільних процесуальних правовідносин і визначенні місця процесуальних юридичних фактів у даній динаміці.

Результати дослідження. У науці цивільного процесуального права протягом багатьох десятиліть сформувалось стійке теоретичне уявлення про те, що цивільні процесуальні правовідносини – це врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини, що виникають між судом і учасниками цивільного процесу із приводу розгляду й вирішення цивільних справ.

Разом із тим існують й інші, відмінні точки зору щодо вказаного питання. Так, В.В. Ярков у науковій праці «Юридичні факти в цивілістичному процесі» цивільні процесуальні правовідносини розглядає в наступному значенні. При здійсненні правосуддя по цивільним справам суд вступає в певні правовідносини щодо застосування норм матеріального й процесуального права з учасниками цивільного процесу. Зазначені правовідносини, що складаються між судом і учасниками цивільного процесу при вчиненні процесуальних дій і врегульовані нормами цивільного процесуального права, називаються цивільними процесуальними правовідносинами [23, с. 33]. Однією з ознак, притаманних для даного виду правовідносин, науковець виділяє динамізм. На його думку, динамізм – це постійний розвиток по мірі переходу від однієї процесуальної дії до іншої, від стадії до стадії цивільного процесу. При цьому послідовність вчинення процесуальних дій як юридичних фактів, що викликає розвиток процесуальних правовідносин, є безумовною. Тому можливий перехід процесуального правовідношення від етапу до етапу, минаючи вчинення певних дій [23, с. 40].

Формулюючи поняття цивільних процесуальних правовідносин, В.М. Шерстюк зазначає, що такими є врегульовані нормами цивільного процесуального права суспільні відносини між судом і будь-якими іншими учасниками процесу, спрямовані на досягнення завдань цивільного судочинства. Хоча науковець прямо не зазначає, що вказаному виду правовідносин притаманний динамізм, проте, такий висновок можна зробити із наступного його твердження: «специфічною особливістю цивільних процесуальних правовідносин є й те, що вони утворюють систему тісно пов'язаних і взаємообумовлених, таких, що послідовно розвиваються й змінюють один одного, відносин [4, с. 113]. Схожої думки дотримується С.В. Сенік, наголошуючи, що цивільні процесуальні правовідносини взаємопов'язані й взаємообумовлені, а система правовідносин характеризується рухом цивільного судочинства як механізмом судового захисту [12, с. 141].

На думку Г.Л. Осокіної, цивільні процесуальні відносини являють собою врегульовані нормами цивільного процесуального права суспільні відносини, що виникають у зв'язку і з приводу розгляду судом юридичної справи [10, с. 55]. Однією із семи особливостей цивільних процесуальних відносин, які виділяються авторкою в межах проведеного нею дослідження, визначається багатостадійність. Багатостадійність є зовнішнім проявом такої якості (властивості) цивільних процесуальних відносин, як динамізм. За своєю внутрішньою природою вона надзвичайно динамічна, так як знаходиться в постійному русі, розвитку. Розвиток цивільних процесуальних відносин як складних багатосуб'єктних процесуальних відносин полягає в постійній зміні складових їх елементарних відносин. Іншими словами, динамізм полягає в тому, що в рамках одного й того ж цивільного процесуального правовідношення, що виникло одного разу по конкретній справі, одні процесуальні відносини виникають, інші припиняються, треті змінюються [10, с. 63].

У вітчизняній науковій літературі цивільні процесуальні правовідносини визначаються як система динамічних багатостадійних правових відносин, які мають імперативно-диспозитивний характер, виникають між обов'язковим суб'єктом – судом й іншими учасниками цивільного процесу, забезпечуючи захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав і інтересів юридичних осіб, інтересів держави [19, с. 93]. Виходячи зі змісту зазначеного визначення в контексті цивільних процесуальних правовідносин як самостійного виду правових відносин, виокремлюється принаймні вісім притаманних їм специфічних ознак, серед яких особливої уваги заслуговують динамічність і багатостадійність. Так, автори вище сформульованого визначення наголошують, що цивільні процесуальні правовідносини з моменту виникнення знаходяться в постійному русі. На їх думку, кожне правовідношення, яке виникає й розвивається, пов'язане з іншими процесуальними відносинами. Наприклад, відносини між судом і судовим експертом із приводу призначення й проведення судової експертизи (ст. 143–150 Цивільного процесуального кодексу України [20]) не можуть існувати ізольовано, окремо від інших відносин, в результаті яких процес в даній конкретній справі розпочався й дійшов до цього етапу. Розвиваючи свою думку, науковці відзначають, що багатостадійність як специфічна ознака цивільних процесуальних правовідносин відіграє вагомий роль у розкритті поняття й сутності цивільних процесуальних правовідносин. Суть багатостадійності цивільних процесуальних правовідносин полягає в тому, що в своєму русі й розвитку вони здійснюють поступове проходження передбачених законом стадій судового процесу [19, с. 91].

Існуюча в теорії цивільного процесуального права полеміка щодо співвідношення ознак багатостадійності й динамічності цивільних процесуальних правовідносин потребує надання узагальненої відповіді на питання визначення домінуючих спільних або відмінних рис, притаманних для даної категорії ознак. Наприклад, М.М. Ясинок вважає, що багатостадійність і динамічність цивільних процесуальних правовідносин – це взаємопов'язані, але водночас різні ознаки. На його думку, не завжди цивільні процесуальні правовідносини проходять усі передбачені законом стадії свого розвитку, що

не впливає на їх динамічність. Підтвердження своєї позиції він обґрунтовує посиланнями на розділ III Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), який передбачає такі стадії цивільного процесу: пред’явлення позову й відкриття провадження у справі (глава 2); провадження у справі до судового розгляду (глава 3); судовий розгляд (глава 4). В межах кожної зі стадій можна спостерігати динамічність цивільних процесуальних правовідносин, їх розвиток. Вона є характерною як для окремої стадії, так і для всього процесу в конкретній цивільній справі [19, с. 91].

Розвиваючи думку щодо визначальних відмінностей між багатостадійністю й динамізмом цивільних процесуальних правовідносин, слід окремо розглянути питання стадійності цивільного процесу. Стадійність юридичного процесу в цілому й цивільного судочинства зокрема В.В. Комаров пропонує розглядати із позицій загальнологічної характеристики здійснення процесуальних дій і з позицій функціональних проявів всієї процесуальної діяльності [17, с. 84]. В.М. Горшенев визначає стадію як динамічну, дещо замкнену сукупність закріплених чинним законодавством способів, методів, форм, які виражають або зумовлюють суворе й неухильне здійснення процесуальних вимог, що відображають просторово-часові аспекти процесуальної діяльності й забезпечують логіко-функціональну послідовність здійснення конкретних дій, спрямованих на досягнення кінцевого, матеріально обумовленого правового процесуального результату [15, с. 130].

Під стадією цивільного процесу І.Ю. Татулич пропонує розуміти складову частину процесуального провадження, що поєднує процесуальні права, обов’язки й процесуальні дії суб’єктів цивільних процесуальних правовідносин, які реалізуються для досягнення мети й завдань цивільного судочинства, а також виконання учасниками процесу своїх функцій [14, с. 5, 12]. О. Ісаснкова вважає, що стадія цивільного процесу – це цілісна сукупність процесуальних дій і відносин, спрямованих на реалізацію єдиної мети й виконання конкретного завдання, яке є складовим загального завдання процесу [3, с. 29].

У доктрині цивільного процесуального права стадію цивільного процесу пропонується розглядати крізь призму діяльнісного підходу, наділяючи її рисами діяльності. Д.Я. Малешиним діяльність розглядається як система у вигляді таких елементів: мета, засоби, процес, результат. Динамічний аналіз передбачає виявлення специфіки тих моментів, які характеризують власне динаміку, рух самої діяльності та її структурованих складових. Динаміка передбачає розвиток, рух, зміну стану об’єкта. Ознаками переходу діяльності з одного стану до іншого є: 1) спадковість між попереднім і наступним; 2) структурне ускладнення (нарощування чогось нового), тобто якісна зміна стану; 3) відокремленість у часі; 4) підкореність певній логіці й ін. Вчений зазначає, що діяльність розвивається наступним чином: ставиться ціль на стадії порушення; обираються засоби при проведенні підготовчих заходів; здійснюються дії, які іменуються процесом; діяльність припиняється в стадії закінчення, де відбувається отримання результатів [8, с. 120].

Питання стадійності цивільних процесуальних правовідносин слід сприймати суто в теоретичному контексті, не зважаючи на їх згадування в положеннях ЦПК України. Такий висновок впливає із наступного. В нормах ЦПК України відсутнє будь-яке легальне визначення категорії «стадія цивільного процесу», а згадування про неї міститься лише в двох статтях вказаного кодексу: а) сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу (ч. 3 ст. 31 ЦПК України); б) процесуальне правонаступництво може відбуватись на будь-якій стадії цивільного процесу у випадках, визначених в ч. 1 ст. 37 ЦПК України. Аналогічним чином стадії цивільного процесу згадувались у положеннях ЦПК України 1963 р. Про стадії, але вже розгляду справи йдеться у ст. 45 ЦПК України, якою передбачена можливість вступу на будь-якій стадії розгляду справи окремих органів і осіб, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб, а також у ч. 3 ст. 151 ЦПК України, в якій наголошується, що забезпечення позову допускається на будь-якій стадії розгляду справи.

Наведені посилання вказують на той факт, що в самих положеннях ЦПК України спостерігається неузгодженість щодо правової регламентації можливості вчинення процесуальних дій в межах процесуальної стадії або в межах процесуального провадження.

З цього приводу в юридичній літературі зустрічаються різні підходи до визначення переліку стадій цивільного процесу. Частина науковців наголошують, що цивільне судочинство складається з окремих частин або стадій, які характеризуються сукупністю процесуальних правовідносин і дій, об’єднаних найближчою метою. При цьому пропонується виділяти такі стадії: 1) подання заяви до суду (ст. 118 ЦПК); 2) відкриття провадження у справі (ст. 122 ЦПК); 3) провадження у справі до судового розгляду (гл. 3 ЦПК); 4) судовий розгляд (гл. 4 статті 157–196 ЦПК), який закінчується ухваленням судового рішення; 5) звернення судового рішення до виконання [18, с. 58].

Окрему позицію щодо переліку стадій цивільного судочинства висловлював вчений-процесуаліст М.Й. Штефан, зазначаючи, що у великій за обсягом і складній за змістом діяльності можна виявити три частини або стадії: розгляд і вирішення справи по суті; перевірка законності й обґрунтованості постановленого по ній рішення; звернення рішення до виконання [22, с. 32]. В цьому випадку науковець відійшов від імперативних підходів у найменуванні етапів процесуальної діяльності, пропонуючи їх називати або стадією, або частиною. Нестандартний підхід до виокремлення стадій цивільного

процесу запропонував В.М. Шерстюк, виділяючи дві великі стадії цивільного процесу, що утворюють предмет підгалузей цивільного процесуального права: провадження в суді першої інстанції й провадження щодо перегляду судових актів [21, с. 19–22].

При визначенні процесуальних стадій науковці іноді допускають плутанину, ототожнюючи їх із процесуальними провадженнями. Деякі, наприклад, пропонують виділяти наступні стадії, іменуючи їх при цьому «провадженнями»: 1) провадження в суді першої інстанції (від порушення справи до винесення рішення чи іншої заключної постанови); 2) провадження в суді другої інстанції (оскарження й перегляд рішень і ухвал, які не набрали законної сили, – апеляційне чи касаційне провадження); 3) провадження із перегляду рішень, ухвал і постанов у порядку нагляду; 4) провадження із перегляду рішень, ухвал і постанов за нововиявленими обставинами; 5) виконавче провадження [5, с. 24].

В.В. Комаров із приводу існуючих доктринальних підходів щодо визначення стадійності цивільних процесуальних правовідносин чітко підкреслив, що теоретична й практична суть стадійності цивільного судочинства розуміються по-різному, і головне, що слід підкреслити, – науковці, в основному, змішують стадії із провадженнями цивільного судочинства. У структурі цивільного судочинства як комплексної системи провадження цивільного судочинства й стадії мають самостійне значення, і їх не можна ототожнювати [17, с. 84].

Наведені доктринальні судження засвідчують неможливість формулювання й вироблення єдиних консолідованих критеріїв, які б дозволяли певну логічну послідовність процедурних операцій із застосування норм процесуального права іменувати стадією цивільного процесу. На рівні з категорією «стадія» можливе використання й інших категорій в межах даного синонімічного ряду, зокрема, етап або частина. Слід визнати, що в суддівському середовищі, серед юристів і науковців сформувалось стійке уявлення про те, що назви окремих глав ЦПК України і є тими стадіями цивільного процесу, в межах яких відбувається розгляд і вирішення цивільних справ. Разом із тим таке уявлення сформовано з огляду на існуючі процесуальні традиції, залишаючись невідповідними положеннями ЦПК України.

Динамізм як визначальна ознака притаманна й обов'язковій складовій цивільних процесуальних правовідносин у вигляді судового провадження. Розуміння категорії «провадження» в сучасній доктрині цивільного процесуального права є неоднозначним. На думку В.М. Горшенєва, провадження – це системне утворення, комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесуальних дій, які: а) утворюють певну сукупність процесуальних правовідносин, що різняться предметною характеристикою й зв'язаністю із відповідними матеріальними правовідносинами; б) виникають у зв'язку із потребою встановлення, доказування, а також обґрунтування всіх обставин і фактичних даних юридичної справи, яка розглядається; в) обумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних процесуальних актах-документах [15, с. 90]. Як наголошує І.Ю. Татулич, провадження – це частина цивільного процесу, яка визначена особливостями процесуального порядку розгляду й вирішення певної категорії цивільних справ і складається із системи процесуальних стадій, які функціонують у визначеній нормами ЦПК послідовності й в часових межах, що супроводжуються процесом фіксації результатів процесуальної діяльності суду й учасників процесу [14, с. 12–13].

На думку О.С. Ткачука, провадження є сукупність процесуальних дій, спрямованих на реалізацію певної функції судової влади, що здійснюються із дотриманням вимог цивільної процесуальної форми із деякими особливостями, що проявляються або в спрощенні, або в ускладненні порядку розгляду й вирішення справ [16, с. 118]. Спільні риси для всіх запропонованих дефініцій категорії «провадження» виражаються в тому, що провадження є комплексом взаємопов'язаних, взаємообумовлених і послідовних процесуальних дій, реалізація яких регламентована нормами ЦПК України.

Визначення місця процесуальних юридичних фактів у динаміці цивільних процесуальних правовідносин буде неповним без з'ясування змісту таких процесуальних категорій, як «цивільна процесуальна форма» й «цивільна процесуальна процедура».

У доктрині цивільного процесуального права існують різноманітні підходи до визначення поняття й змісту цивільної процесуальної форми. Як наголошує М.К. Треушніков, суттєвою рисою цивільної процесуальної форми є система вимог, закріплених нормами цивільного процесуального права. Ця система передбачає наявність у своєму складі правил, що визначають коло й порядок діяльності всіх без виключення осіб, які беруть участь у справі, послідовність, зміст і характер всіх їхніх дій, а також відповідальність за невиконання цих дій [4, с. 25].

Вчений-процесуаліст М.Й. Штефан під цивільною процесуальною формою розумів встановлений цивільним процесуальним правом зовнішній засіб вчинення процесуальних дій, виконуваних за визначеними правилами, в певному порядку судом і всіма учасниками процесу при розгляді й вирішенні справи, перевірці законності й обґрунтованості постановленого в ній рішення, а також закріплення процесуальних дій у передбачених процесуальних документах [22, с. 5].

В науковій літературі зустрічаються нетрадиційні характеристики цивільної процесуальної форми. Так, С.В. Васильєв вважає, що цивільна процесуальна форма має два різновиди: 1) усний, оскільки всі процесуальні дії здійснюються в усній формі, а потім протоколюються; 2) письмовий,

який визначає форму й зміст процесуальних документів, зазначає реквізити, визначає послідовність у викладенні змісту, а також умови, за яких процесуальні документи залишаються без руху або змінюються іншою судовою інстанцією [1, с. 25]. М.Й. Штефан пропонував вважати усність складовою цивільної процесуальної форми [22, с. 5].

О.С. Ткачук вказує на те, що цивільна процесуальна форма характеризується наступними ознаками: нормативність; системність; залежність від принципів цивільного процесуального права; «алгоритмічність»; єдність; здатність до диференціації; імперативність [16, с. 106–107]. У наведеному переліку ознак не йдеться про динамічність цивільної процесуальної форми, що дозволяє зробити висновок про те, що автор взагалі не розглядає динаміку в якості складової цивільної процесуальної форми або динаміка вказаної форми ототожнюється з однією із запропонованих ознак.

Досліджуючи цивільну процесуальну форму, слід вказати на її спільні риси із категорією «цивільна процесуальна процедура». Дійсно, цивільна процесуальна форма й процедура мають багато спільних рис, проте, для характеристики динаміки цивільних процесуальних правовідносин більш вдало використовувати саме поняття «процедура», аніж «форма».

В.В. Комаров допускає ототожнення понять форма й процедура, зазначаючи, що правосуддя має бути побудоване на засадах, які забезпечують можливість реалізації не лише компетенційних повноважень суду, а й права на судовий захист, яке має конституційний характер, а також закріплено в Європейській конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Тому саме належне здійснення судової юрисдикції, компетенційних повноважень суду, а також права на судовий захист потребують юридичних механізмів і конструкцій як правових форм їх буття. Такими механізмами, конструкціями і є процесуальні форми, процедури, в яких здійснюється правосуддя як синтез реалізації компетенційних повноважень органів судової влади й права на судовий захист [7, с. 32]. При цьому вчений зазначає, що універсальною судовою процедурою є цивільне судочинство у формі позовного провадження.

Поняття «процедура» не лише характеризує сферу цивільного судочинства як системне явище, але й використовується для позначення окремих його елементів у вигляді елементарних (простих) і складних процесуальних юридичних фактів. В юридичній літературі процесуальна процедура призначена для доказування, процедури допиту свідка, перегляду судових рішень тощо [19, с. 246, 249]. У практичному розумінні кожна процесуальна процедура є поєднанням елементарних (простих) або складних процесуальних юридичних фактів, що входять до складу певного виду цивільного судочинства (провадження). Такими, наприклад, є: процедура ухвалення рішення суду; процедура розгляду цивільних справ; процедура заочного розгляду; процедура оскарження судових рішень тощо [11, с. 493–494]. В юридичній літературі можна зустріти й такий погляд на питання співвідношення цивільної процесуальної форми й процедури: «перед правосуддям стоїть завдання захищати права й свободи особи, і цей захист здійснюється за допомогою певних методів, які реалізуються у встановленій законодавством процесуальній формі за допомогою одночасно складних, але й ефективних процесуальних процедур» [19, с. 17].

Динамізм цивільних процесуальних правовідносин найкраще відображається крізь призму правозастосовних циклів, на існування яких свого часу вказував Ю.К. Осіпов. Вчений слушно зауважив, що застосування норм цивільного процесуального права, як і норм будь-якої галузі права, з точки зору внутрішньої логіки цієї діяльності включає три основні елементи правозастосування: 1) встановлення фактичних обставин конкретної процесуальної ситуації, що дає можливість застосувати ту чи іншу норму цивільного процесуального права; 2) вибір і аналіз норми права, що підлягає застосуванню; 3) владне вирішення процесуального питання, застосування відповідної норми права й ухвалення судового акта. При цьому будь-який правозастосовний акт передбачає існування принаймні трьох стадій: порушення діяльності із застосування права; підготовка; здійснення правозастосовного акта (дії). У своїй сукупності вони утворюють правозастосовний цикл. Найчастіше цивільна справа охоплює кілька правозастосовних циклів, які мають різні процесуальні цілі: розглянути справу по суті, перевірити правосудність судового рішення тощо, тобто прийняття різнохарактерних правозастосовних актів (рішення суду першої інстанції, апеляційна ухвала, касаційна ухвала й т. ін.), але таких, які скеровані на виконання загальних завдань цивільного судочинства. У кінцевому підсумку автор доходить висновку, що провадження цивільного судочинства становлять самостійні правозастосовні цикли, а стадії застосування норм процесуального права – етапи правозастосовної діяльності в межах відповідного правозастосовного циклу, відокремлені у час, й послідовності його частини [9, с. 42–44].

Власну позицію щодо правозастосовних циклів висловлює О.С. Ткачук, розуміючи під такими сукупність процесуальних дій, спрямованих на досягнення найближчої процесуальної мети, що характеризуються специфічним колом суб'єктів, мають власний зміст, оформлюються відповідним чином за допомогою судових рішень і проходять три етапи правозастосовної діяльності (встановлення фактичних обставин, вибір і аналіз правової норми, застосування правової норми й ухвалення відповідного рішення). На його думку, у кожному правозастосовному циклі слід виділяти три стадії: порушення справи, підготовка до судового розгляду й судовий розгляд [16, с. 125–126].

Дослідження на теоретико-правовому рівні проаналізованих процесуальних категорій дозволяє зробити наступний висновок. Такі процесуальні явища, як цивільна процесуальна форма, цивільна процесуальна процедура, стадії цивільного процесу, судова процедура, правозастосовний цикл є невід'ємними складовими категорії «цивільні процесуальні правовідносини». Разом із тим кожне із перерахованих процесуальних явищ ґрунтується на базовому, процесоформуючому й процесозабезпечувальному елементі сфери цивільних процесуальних правовідносин у вигляді процесуальних дій. З цього приводу переконливою слід вважати висловлену в літературі точку зору про те, що базовим елементом у структурі процесу є процесуальні дії [6, с. 105]. Вони, на думку В.М. Горшенєва, не існують автономно, відокремлено одна від одної, а об'єднані в динамічну систему, тобто становлять певну сукупність дій, що згруповані з використанням різних системоутворюючих показників [15, с. 77–81]. Узагальнюючі наведені позиції, слід зазначити, що первинним, базовим та процесозабезпечувальним елементом сфери цивільних процесуальних правовідносин виступають саме процесуальні юридичні факти у вигляді процесуальних дій всіх учасників цивільного процесу з метою досягнення визначальної мети цивільного судочинства, закріпленої в ст. 1 ЦПК України.

Слід наголосити, що процесуальні юридичні факти й процесуальні дії мають спільні риси в контексті породжуваних ними правових наслідків, що дозволяє говорити про наявність між ними знаку рівності. Як наголошує В.В. Ярков, процесуальні дії у вигляді пояснення сторін по суті справи, подання й дослідження письмових доказів, забезпечення позову й інші виконують правозабезпечувальні функції, підтримуючи нормальний хід розвитку цивільного процесуального правовідношення, забезпечуючи його безперервний динамізм. Пояснюючи свою позицію, вчений зазначає, що процесуальні дії породжують правові наслідки в тому розумінні, що створюють можливість переходу до вчинення наступних процесуальних дій. Наприклад, суд не може спочатку заслухати відповідача, а потім позивача, так як порядок вчинення зазначених процесуальних дій встановлений законом. Тому будь-які процесуальні дії, що реалізують процесуальні права, або такі, що виконують процесуальний обов'язок, виступають в якості юридичних фактів [23, с. 65–66].

Отже, сферу цивільних процесуальних правовідносин найбільш ефективно досліджувати саме крізь призму динаміки реалізації нормативно регламентованих процесуальних дій (процесуальних юридичних фактів). З метою уникнення плутанини у використанні таких термінів, як «динамізм» і «динаміка», зазначимо, що динамізм по відношенню до досліджуваної проблематики нами розглядається як одна з ознак і властивість цивільних процесуальних правовідносин. У свою чергу, динаміка вказує на послідовність вчинення тих чи інших процесуальних дій в межах цивільної процесуальної процедури розгляду цивільних справ.

Для більш чіткого розуміння змісту окреслених термінів слід звернутись до Великого тлумачного словника сучасної української мови, в якому «динаміка» тлумачиться як стан руху, розвиток, зміна-чого-небудь. Похідними до «динаміки» є слова: 1) динамічний – який перебуває в інтенсивному русі, в дії; багатий внутрішньою силою; здатний до руху, розвитку, видозміни; 2) динамізм – властивість за значенням «динамічний» [2, с. 296].

Динаміка цивільних процесуальних правовідносин знаходить свій прояв вже на самому початку зародження й розвитку цивільного процесу. При цьому вказаний процес може й не трансформуватись у площину його багатостадійності. Аргументація такого теоретичного й практичного умовиводу ґрунтується на наступному. В ст. 1 ЦПК України закріплено основоположне завдання цивільного судочинства, яке полягає у справедливому, неупередженому й своєчасному розгляді й вирішенні цивільних справ. Залишаючи поза увагою якісні характеристики завдань цивільного судочинства, зосередимо увагу на безпосередньому його призначенні – розгляді і вирішенні цивільних справ. На перший погляд, всі складові частини даного процесуального словосполучення не потребують додаткового юридичного тлумачення. Разом із тим відсутність в ЦПК України легального визначення найбільш вживаного поняття «цивільна справа» призводить до плутанини й невизначеності, зокрема, в частині з'ясування початкового моменту формування цивільної справи.

Процедура розгляду й вирішення цивільної справи представляє собою складний фактичний склад, послідовність реалізації процесуальних дій якого визначається імперативно-диспозитивними положеннями ЦПК України. Змоделюємо ситуацію. Особа в порядку ст. 118 ЦПК України звертається до суду першої інстанції із позовом шляхом подання позовної заяви. Не пізніше наступного дня вказана заява передається судді, який визначається автоматизованою системою документообігу суду (стаття 11-1 ЦПК України). З цього моменту позовна заява набуває статусу цивільної справи з усіма притаманними їй інформаційно-реєстраційними реквізитами. В процесі вивчення позовної заяви й доданих до неї документів судом може бути встановлено, що заяву про розірвання шлюбу подано під час вагітності дружини або до досягнення дитиною одного року без дотримання вимог, встановлених Сімейним кодексом України, що є підставою для повернення вказаної позовної заяви (п. 5 ч. 3 ст. 121 ЦПК України). Про повернення позовної заяви суддя постановляє ухвалу (ч. 4 ст. 121 ЦПК України). Зважаючи на те, що, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 293 ЦПК України, ухвала про повернення позовної заяви може бути оскаржена в апеляційному порядку окремо від рішення суду, ймовірність такого оскарження є досить низькою. Як результат постановленням ухвали про повернення позовної

заяви завершується її розгляд, а, відповідно, завершується й розгляд самої цивільної справи. Наведеним прикладом проілюстровано динаміку реалізації процесуальних юридичних фактів у контексті правозастосовної діяльності в межах однієї стадії цивільного процесу, без набуття зазначеними процесуальними діями ознак багатостадійності.

На стадії відкриття провадження у справі реалізація правозастосовної діяльності також може проявлятися у наступному. Після отримання судом позовної заяви відбувається встановлення фактичних обставин конкретної процесуальної ситуації, а саме: виявлення невідповідності позовної заяви вимогам, викладеним у статтях 119 і 120 ЦПК України; виявлення підстав для повернення позовної заяви (ч. 3 ст. 121 ЦПК України); виявлення підстав для відмови у відкритті провадження у справі (ч. 2 ст. 122 ЦПК України); виявлення підстав для відкриття провадження у справі. Виявлення наявності вказаних обставин в подальшому дає можливість застосувати ту чи іншу норму цивільного процесуального права. Далі судом здійснюється вибір і аналіз норми права, що підлягає застосуванню. Завершення реалізації правозастосовного циклу полягає у владному вирішенні процесуального питання шляхом застосування відповідної норми права й ухвалення судового акту. Такими судовими актами можуть бути ухвали про: залишення позовної заяви без руху; повернення позовної заяви; відмову у відкритті провадження у справі; відкриття провадження у справі.

Вищевикладені приклади правозастосовної діяльності засвідчують, що окреслені процесуальні дії суду й позивачів є не чим іншим як процесуальними юридичними фактами, адже вони обумовлені певними життєвими обставинами й нормативно-правовими приписами, знаходять своє відображення у вигляді дій позивача (подання позовної заяви), дій суду (постановлення ухвали про залишення позовної заяви без руху; про повернення позовної заяви; про відмову у відкритті провадження у справі; про відкриття провадження у справі) або бездіяльності позивача (невиконання вимог суду, викладених в ухвалі про залишення заяви без руху). Вказаним підтверджується динаміка цивільних процесуальних правовідносин у вигляді послідовної реалізації процесуальних юридичних фактів й відображено чіткі етапи їх зародження, розвитку й припинення.

Кожна із вчинюваних судом або особами, які беруть участь у справі, процесуальна дія або прояв бездіяльності підпадає під ознаки системності цивільної процесуальної форми. Система цивільних процесуальних правовідносин хоч і є явищем динамічним, проте розвивається за правилами, визначеними цивільним процесуальним законодавством.

За загальним правилом вчинення процесуальних дій (реалізація процесуальних юридичних фактів) відбувається в регламентованій нормативній послідовності. Разом з тим така послідовність може набувати рис повторюваності. Наприклад, суд після судових дебатів виходить до нарадчої кімнати для ухвалення рішення. Якщо під час ухвалення рішення виникає потреба з'ясувати будь-яку обставину шляхом повторного допиту свідків або вчинення іншої процесуальної дії, суд, не ухвалюючи рішення, постановляє ухвалу про поновлення судового розгляду. При цьому розгляд справи відбувається не з самого початку, а виключно в межах з'ясування обставин, що потребують додаткової перевірки (ч. 2 та 3 ст. 195 ЦПК України).

Динаміка процесуальних юридичних фактів може знаходити відображення в закріпленому в ст. 27 ЦПК України праві осіб, які беруть участь у справі, подавати заяви або клопотання. У більшості випадків закріплене право в процесі розгляду цивільної справи особами може бути реалізовано неодноразово. Проте передбачено існування процесуальних обмежень, згідно з якими заяви, що стосуються подання доказів у справах позовного провадження для підтвердження своїх вимог або заперечень, можуть подаватися до або під час попереднього судового засідання, або, якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться, – до початку розгляду справи по суті. Аналогічним чином вирішується питання щодо кількісної й часової можливості подання особами, які беруть участь у справі, заяв про відвід судді або секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста чи перекладача. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦПК України, відвід повинен бути заявлений до початку з'ясування обставин у справі й перевірки їх доказами. Заявляти відвід після цього дозволяється лише у випадках, коли про підставу відводу стало відомо після початку з'ясування обставин у справі й перевірки їх доказами. Разом із тим за будь-яких умов у кожному конкретному випадку з приводу заявленого клопотання чи поданої заяви будуть виникати процесуальні правовідносини між судом і особою, яка звернулася із зазначеним процесуальним документом. Відповідно кількісний склад процесуальних правовідносин визначається кількістю процесуальних дій із реалізації належних суб'єкту цивільного судочинства процесуальних прав і обов'язків.

Висновки. Проаналізовані доктринальні підходи щодо визначення змісту цивільних процесуальних правовідносин дозволяють сформулювати поняття «динаміка цивільних процесуальних правовідносин».

Динаміка цивільних процесуальних правовідносин – це нормативно регламентоване цивільне процесуальне явище, що характеризується послідовністю й повторюваністю реалізації процесуальних юридичних фактів у певному часовому проміжку, від моменту їх виникнення до їх припинення, ускладнене ймовірністю впливу на таку реалізацію об'єктивно непередбачуваних факторів повсякденного життя.

У свою чергу, самостійна динаміка реалізації процесуальних юридичних фактів в межах динаміки цивільних процесуальних правовідносин залежить від послідовності й повторюваності вчинення судом (суддями) і учасниками цивільного процесу процесуальних дій у нормативно визначених часових проміжках. На таку динаміку впливають: а) поведінкові фактори у вигляді дій або бездіяльності суду (суддів) й учасників цивільного процесу, вчинюваних в межах визначених процесуальних строків; б) об'єктивно непередбачувані зовнішні фактори повсякденного життя. Слід вказати, що з моменту свого виникнення й протягом всього існування цивільні процесуальні правовідносини зазнають постійних змін внаслідок появи нових процесуальних юридичних фактів, каталізатором прояву яких у більшості випадків є поведінка суду (суддів) й учасників цивільного процесу, здійснювана в межах визначених цивільним процесуальним законодавством прав і обов'язків.

Проведений теоретико-правовий аналіз дозволяє переконатись, що процесуальні юридичні факти у вигляді процесуальних дій суду й інших учасників цивільного процесу виконують основоположну процесозабезпечувальну функцію в загальній динаміці цивільних процесуальних правовідносин. Разом із тим на динаміку цивільних процесуальних правовідносин найбільший практичний вплив мають саме процесуальні юридичні факти, адже їх існування обумовлене не лише діями, а часто й бездіяльністю учасників цивільного процесу. По своїй суті діям одних учасників протиставляється бездіяльність інших, що у своєму кінцевому результаті й обумовлює динаміку цивільних процесуальних правовідносин. Не можна заперечувати той факт, що належне протікання цивільного процесу, прогнозована й здійснювана в правових рамках діяльність усіх його учасників є визначальною запорукою ефективної реалізації не лише завдань цивільного судочинства, але й досягнення ключової його мети – ефективного захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, прав і інтересів юридичних осіб, державних і суспільних інтересів, створення умов для майбутнього здійснення особами особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав, створення умов для забезпечення виконання особами суб'єктивних обов'язків і сприяння зміцненню законності й правопорядку, формування в суспільстві шанобливого ставлення до закону й діяльності суду.

Список використаних джерел:

1. Васильев С.В. Гражданский процесс: Учебное пособие / С.В. Васильев. – Харьков: Одиссей, 2006. – 512 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Гражданский процесс России : учебник / под ред. М.А. Вкут. – М.: Юрист, 2004. – 480 с.
4. Гражданский процесс: Учебник / Под. ред. М.К. Треушникова. – 5-е изд. перераб. и доп. – М.: Статут, 2014 – С. 113.
5. Гражданское процессуальное право : учебник / С.А. Алехина и др.; под ред. М.С. Шакарян. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – С. 24.
6. Зеленецкий В. С. Структура советского уголовного процесса / В. С. Зеленецкий // Проблемы правоведения: республик. междувед. науч. сб. – К. : Вища школа, 1981. – Вып. 42. – С. 100–107.
7. Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. – Х. – Право, 2011. – 1352 с.
8. Малешин Д.Я. Исполнительное производство (функции суда) / Д.Я. Малешин ; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, Юридический фак., Каф. гражданского процесса. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Городец, 2005. – 237 с.
9. Осипов Ю.К. Элементы и стадии применения норм советского гражданского процессуального права. Проблемы применения норм гражданского процессуального права / Ю.К. Осипов // Науч. тр. Свердл. юрид. ин-та. Вып. 48. – Свердловск, 1978. – С. 42-44.
10. Осокина Г.Л. Гражданский процесс. Общая часть : учебник / Г.Л. Осокина. – 3-е изд., перераб. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. – 704 с.
11. Позовне провадження : монографія / В.В. Комаров, Д.Д. Луспеник, П.І. Радченко та ін. ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 552 с.
12. Сенік С.В. Поняття цивільних процесуальних правовідносин / С.В.Сенік // Вісник Львів. ун-ту Серія юрид. – 2009. – Вип. 49. – С. 138–141.
13. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
14. Татулич І.Ю. Цивільна процесуальна форма в суді першої інстанції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / І.Ю. Татулич. – К., 2012. – 20 с.
15. Теория юридического процесса / подбщ. ред. проф. В. М. Горшенева. – Х. : Вища школа, 1985. – 192 с.

16. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія / О.С. Ткачук. – Х. : Право, 2016. – 600 с.
17. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін.; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2016. – 848 с.
18. Цивільний процес України: академічний курс: [підруч. для студ. юрид. спец, вищ. навч. закл.]; [за ред. С.Я. Фурси]. – К.: Вид. Фурса С.Я. ; КНТ, 2009. – 848 с.
19. Цивільний процес України: Підручник; [за загальною ред. д. ю.н., доцента М. М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2014. – 744 с.
20. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
21. Шерстюк В.М. Система советского гражданского процессуального права. Вопросы теории. / Шерстюк В.М. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1989. – 133 с.
22. Штефан М.Й. Цивільний процес: підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Ін Юре, 2001. – 696 с.
23. Ярков В.В. Юридические факты в цивилистическом процессе / В.В. Ярков. – М.: Инфотропик Медиа, 2012. – 608 с.

УДК 349.3

БУРЛАКА О.С.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

У статті розглядаються проблемні питання соціального захисту дітей-сирит і дітей, позбавлених батьківського піклування. Автором акцентується увага на недосконалості нормативно-правового забезпечення таких категорій осіб, яка полягає в неналежній систематизації нормативно-правових актів, що регулюють надання соціального захисту дітям-сиротам і дітям, позбавлених батьківського піклування. Також в статті підіймається проблема забезпечення прав дітей-сирит і дітей, позбавлених батьківського піклування, на житло.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна допомога, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування.

В статье рассматриваются проблемные вопросы социальной защиты детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки. Автором акцентируется внимание на несовершенстве нормативно-правового обеспечения таких категорий лиц, которое заключается в ненадлежащей систематизации нормативно-правовых актов, регулирующих предоставление социальной защиты детям-сиротам и детям, лишенным родительской опеки. Также в статье поднимается проблема обеспечения прав детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, на жилье.

Ключевые слова: социальная защита, социальная помощь, ребенок-сирота, ребенок, лишенный родительской опеки.

The article deals with the problematic issues of social protection of orphans and children deprived of parental care. The author focuses on the imperfection of the regulatory framework of these categories of persons, which is inadequate systematization of legal acts regulating the provision of social protection of orphans and children deprived of parental care. The article also raises the problem of ensuring the rights of orphans and children deprived of parental care to housing.

Key words: social protection, social assistance, orphan child, child deprived of parental care.